

**ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌԻ ՇԻՐԱԿԻ ԽՈՍՎԱԾՔԻՆ ՀԱՏՈՒԿ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ԲԱՌԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ
Թորոսյան Գ. Ա.**

Բարբառային բառարանի վերլուծության արդյունքում պարզ է դառնում, որ բարբառային մի շարք բառեր բնորոշ են միայն Կարնո բարբառին: Վերջիններս արտահայտում են այդ բարբառախոսների լեզվամտածողությունը, կենցաղն ու առօրյան: Կատարելով այդ բառերի լեզվաբանական քննություն՝ դրանք դասակարգել ենք խոսքիմասային իմաստային խմբերով.

1. Գոյականներ՝ անձնանիշ և իրանիշ բառեր, տեղանուններ և այլն:
2. Ածականներ՝ անձնանիշ և իրանիշ գոյականներին բնութագրող բառեր:
3. Բայեր՝ անձնանիշ ենթակա պահանջող գործողություններ:
4. Մակբայ - ձևի և ժամանակի:

Կարնո բարբառում պահպանված եզակի կազմությունները երբեմն հնչյունական տարբերակներ են, որոնց զուգահեռ կան նաև հումանիշ բաղադրիչով տարբերակներ:

Բանալի բառեր. հեքիաթ, բառարան, ժողովրդական մտածողություն, կազմություն, կապակցելիություն, վերլուծություն, անձնանիշ և իրանիշ բառեր:

«Էմինեան ազգագրական ժողովածուի» [5] առաջին հատորում ամփոփվել են «Փշրանք Շիրակի ամբարներից» կոչվող ազգագրական նյութերը, որոնց մեջ կարևոր նշանակություն ունեն «Բնիկ Ալեքսանդրապոլցի Ալեքսանդր Ափրիկեանցի» [5, VIII] կողմից 1880 թ. գրառված հեքիաթները: Ինչպես ժողովածուի խմբագրակազմն է նկատել «...ժողովրդական բանաւոր գրականութեան **գրականական** հետաքրքրութիւնից զատ, նկատելի է և նորա **լեզուաբանական**

նշանակութիւնը գաւառաբարբառների ուսումնասիրութեան տեսակետից» [5, X], քանի որ հայոց լեզվի պատմության, ազգագրության, պատմագրության, բանագիտության և այլ բնագավառների հետ առնչվող շատ հարցերի պատասխանները կարելի է գտնել բարբառների բառապաշարի ուսումնասիրության շնորհիվ [3, 112]: Ընթերցելով Շիրակի բարբառին վերաբերող լեզվաբանական մի շարք ուսումնասիրություններ՝ պարզեցինք, որ առանձին ուսումնասիրված չեն այն բառերը, որոնք բնորոշ են միայն Կարնո բարբառին, բայց դրանք հաճախակի հանդիպող լեզվական միավորներ են, որոնք իրենց տարբեր արտահայտություններով գործածվել են Շիրակի հեքիաթներում: Նպատակ ունենալով բացահայտելու Կարնո բարբառի՝ Շիրակի խոսվածքին բնորոշ բարբառայնությունները՝ դրանք ուսումնասիրել ենք որոնողական և գուգադրական մեթոդաբանությամբ:

Կարնո բարբառի հնչյունական և ձևաբանական հատկանիշները քննվել են Հ. Մկրտչյանի կողմից [5]: Սույն աշխատանքում մեր ուշադրությանն են արժանացել հատկապես Կարնո բարբառի՝ Շիրակի խոսվածքի բառերին բնորոշ բառային միավորները, որոնք դասակարգել ենք ըստ խոսքիմասային պատկանելության՝ գուգահեռաբար քննելով դրանց կազմության և կապակցելիության առանձնահատկությունները, քանի որ նշված բառերի իմաստների պարզաբանման համար անհրաժեշտ են թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը:

1. Իրանիշ **գոյականները** ներկայացվում են ինքնատիպ կապակցություններով, ինչպես **չալի-չոթի** «1. Մացառ, խոփ, ցախ-մախ: 2. Հնամաշ իրեր» [5, Դ, 368] իմաստով հարադրությունը կիրառվում է որպես «թոփ էնել» ներգործական սեռի հարադրության լրացում, որը հնարավոր է մի դեպքում «ծախել», մյուս դեպքում՝ «վառել», օրինակ՝ *Ամեն օր կերթար մեշեն էս հալիվորը, չալի-չոթի թոփ կեներ կը բերեր քաղաք, որը կծախեր, որն էլ տունը կը վառեր...* [5, 22]: Հեքիաթներում կիրառված մի շարք բարբառայնություններ բարբառագիտական բառարաններում վկայված չեն, ինչպես **հաթահութ** գոյականը՝ «աղմուկ-աղաղակ, գոռում-գոչյուն» նշանակությամբ. վերջինս որպես կանոն գործածվում է գործիական հոլովով՝ որպես որոշիչ լրացնելով **հարսանիք** գոյականին, օրինակ՝ *Հաթահութով զրոյթի հարսնիքմ էրաւ* [5, 49]: «Գազար» նշանակությամբ **փուրչուլուկ** բառը փոխառություն-բուսանուն է, որ Կարնո բարբառի խոսվածքներում գործածական է նաև **փուրչուլուխ** տարբերակով: Այն հանդիպում է «Հաբրմանի» հեքիաթում. «Կայ, ընչի՛ չէ, քա՞նի գրուանքայ փուրչուլուկ կուզես» [5, 33]:

Դիրկեարխանայ¹ տեղանիշ, կազմությամբ բարդ գոյականի առաջին բաղադրիչը բարբառներում տարածված **դուրգալ** «հյուն» բառն է [6, 1, 362]: Շիրակի խոսվածքին բնորոշ հնչյունափոխված տարբերակն է՝ **դյուկյար**, որից էլ կազմվել է բառաբարդումը՝ գործածվելով «Թագաւորի պգտի տղէն» հեքիաթում՝ իբրև տեղանիշ բազմակի ուղիղ խնդիրների մեկ բաղադրիչ, օրինակ՝ *Էլ բագագի դիւքեան, միկիտան, ֆոուն, դամրչնոց, դիրկեարխանայ, բիրադի լաւ – իրանց դայտի սարքած* [5, 69]: Այս շարքում նույն կերպ առանձնանում է նաև **դամրչնոց** ածանցավոր կազմությունը: Բարբառներում գործածական «դարբին» նշանակությամբ **դամիրջի** բառի շիրակյան տարբերակն է **դամրջի** [6, Ա, 304], որով տեղանվանական ածանցով կազմությունը նույնպես վկայված չէ բառարաններում:

Արևմտյան բարբառներում հանդիպող **ֆիլիկ** «Մի տեսակ այծ, որ ունի նուրբ ու երկար մազեր» [6, Է, 194] գոյականը Շիրակի խոսվածքում կիրառվում է առանց ածանցման, օրինակ՝ *Էս մորթին էնպէս մարիֆաթ ունի, թէ որ, ըսաւ, ֆիլի ոսկորից մէկ հաստ պալատ շինուի, չամչրադի պէս չորս բոլորը լուս կուտայ* [5, 53]: *Քառսուն հաստ ֆիլ տոճիկ տալով, սարերուց պրծան էկան, հաւուզներու վրա թափան* [5, 55]: Այսպես նաև **ֆիլիզ** իրանիշ գոյականը՝ ըստ երևութին «ձող» նշանակությամբ «Հաբրմանի» հեքիաթում գործածվում է որպես փոխակերպման արդյունք, օրինակ՝ *Հաբրմանին էլ էն սհաթին կնկան դարձրեց մէկ բարակ ֆիլիզ, ինքն էլ էղաւ մէկ օձ, փաթտուաւ էդ ֆիլիզին ու զլուխը դրեց ֆիլիզի ծերին* [5, 34]:

Այս շարքում առանձնանում է **դուլլուղտար** անձնանիշ գոյականը՝ կազմված «դուլլուղ (ծառայություն) + տար» կաղապարով, որ կիրառվել է **Ղուլլուղտարները թագաւորի դրկած ձկի հըմար յայտնեցին թագուհուն** [5, 6] արտահայտության մեջ «սուրհանդակ» իմաստով: Հետաքրքիր է, որ *–ներ*-ով հոգնակին Գ. Ջահուկյանը Կարնո բարբառին հատուկ իրողություն չի համարում, որը, սակայն, նկատվել է մասնագետների կողմից և հետագա ուսումնասիրություններում արձանագրվել է [3, 20]:

Բայերը Կարնո բարբառում կիրառվում են ինքնատիպ ածանցումներով, ինչպես՝ **կառավարցնել** կազմությունը, որտեղ ներգործական սեռի բայը, ստանալով պատճառական ածանց, արտահայտում է նաև անդրադարձ գործողության իմաստ, օրինակ՝ ...

¹Ժողովածուում հանդիպում են ն՝ դասական, և՛ բարբառային ուղղագրությամբ կազմություններ, որոնք մենք նույնությամբ արտագրել ենք:

թող ընծի մէկ կոտ օսկի տար՝ հերիք էր. ես ընծի կը կառավարցնէի [5,16]: Նշված նախադասությունը «Բաղդաւոր տղայ» հեքիաթում կրկնավոր արտահայտություններից է, որը, սակայն, հաջորդ կապակցության մեջ արտահայտվում է*ես իմ գլուխը կը պատէի* [5,17] հոմանիշ դարձվածքով՝ «գլխի ճարը տեսնել» իմաստով: Ի դեպ, նշված դարձվածքը բառարանում ներկայացված չէ, և մեր որոնողական աշխատանքի ընթացքում այլ բարբառներով գրառված հեքիաթներում նույնպես չենք հանդիպել, ուստի կարող ենք վերապահությամբ նշել, որ այն նույնպես Կարնո բարբառին բնորոշ արտահայտություններից է: Շիրակի խոսվածքին բնորոշ է նաև **կառավարել** բայի վ ածանցով կազմությունը՝ «իջևանել» իմաստով, օրինակ՝ *Հրմա քովը մէկ աղքատանոց էլ շինել տուեց էդ թագաւորի անունով, որ գնացող էկող աղքատ ճամփորդները կառավարուին* [5,20]: Հեքիաթներում գործածական բայերից առանձնացրել ենք նաև **կիսկսել** արմատի կրկնությամբ բազմապատկական բայը, որ այլուր չենք հանդիպել, օրինակ՝ *ես կը կիսկսեմ ու երբ որ ձեզի կանչեցի, արէք ամենքիդ բաժինը իրան տամ* [5, 4]: Ինչպես **Ֆ** հնչյուն-տառով սկսվող գոյականներին հատուկ էր կախարդական ոգի նշանակությունը, այնպես էլ **Ֆոլտալ** գործողությունը Շիրակի հեքիաթներում հատուկ է կախարդական «չարխերին» (իր առանցքի շուրջ պտտվող անիվ), օրինակ՝ *բիրադի գլխէ գլուխ էնպէս արծլի չարխեր էին շինել, էդ չարխերը էնպէս կը ֆոլտային, որ մարդ մօտենար քիմի՝ կը կտրտէին* [5, 58]:

Շիրակի խոսվածքին բնորոշ **փելքստալ** բայը կը ճյուղի բարբառներին հատուկ **փայլքտալ** «փայլփլել, շողշողալ» իմաստով [6, Է, 343] բայի հնչյունափոխված տարբերակն է, որ «Աւճի Շաբուրի տղեն» հեքիաթում արևի հետ կատարված համեմատությամբ վերագրվել է սպանված «ջանավարի» մորթուն, ինչպես՝ *.....վրայի մորթին էնպէս մէկ սամուրմ էր, որ արեգակի պէս կը փելքստար* [5, 51]:

2. Շիրակի խոսվածքին բնորոշ **ածականներն** արտահայտում են ինչպես իրանիշ, այնպես էլ անձնանիշ գոյականների անմիջական հատկանիշ՝ հանդես գալով որոշյի կամ ստորոգելիի շարահյուսական պաշտոններով, ինչպես **սուր** հասկացությունը «Աւճի Շաբուրի տղեն» հեքիաթում բնութագրվում է **զիլֆիխար** փոխառությամբ՝ «Հաւլունի թուրը, որ իբր թէ շինած է կայծակի հալած երկաթից» նշանակությամբ [2, 312], օրինակ՝ *....ըսաւ աւճի Շաբուրի տղէն ու զիլֆիխար թուրը դուս քաշեց, հասաւ վրա* [5,58]: Բարբառային հատկանիշ է նաև **ամրկենի** ածականը, որով «Կատուն ու առիւծը» առակում բնութագրվում է **փայտ**

գոյականը, օրինակ՝ *Յետոյ վեր առնելով մի հաստ ամրկենի փայտ, ընկնում է առիծի ջանին ...* [5,80]: Կարնո բարբառում «ահարկու, երկյուղալի» [6, Ա, 34] նշանակությամբ է կիրառվում **ահոտ** ածանցավոր ածականը, օրինակ՝ *Իջած տեղերը շատ ահոտ էր* [5, 39]: **Սայմագ** «Հիմար, անխելք» նշանակությամբ փոխառություն-ածականով են բնութագրվում հնարամիտ, բայց հասարակության կողմից չհասկացված տղաները [6, Ե, 261], օրինակ՝ *....տարե՛ք էդ սայմագ տղի գլուխը զարկէք* [5, 10]:

Ածականների մեջ նույնպես կան կազմություններ, որոնք բառարաններում ներկայացված չեն: Դրանցից շատերը հեքիաթներում հանդիպում են ասացողների մեկնաբանությամբ: Կարծես թե դրանց կիրառությունների եզակիությունը, անհասկանալի լինելու հանգամանքը գիտակցելով՝ պատմողը զուգահեռաբար ներկայացնում է կազմության բացատրությունը: «Մարդակերպ ձուկը» հեքիաթում **անիաթ** ածականով, բնութագրվել է **տղա** անձնանիշ գոյականը, որ ասացողը մեկնաբանել է «բան չէր գիտի» արտահայտությամբ. *Մէկէլ ընկերն էլ՝ հէջ զանիաթ – բան չէր գիտի* [5, 39]: Բառարաններում ներկայացված չեն նաև մի շարք հնչյունափոխական տարբերակներ, ինչպես **ածելի** գոյականի [6, Ա, 22] **արծլի** ձևը, որ «Աւճի Շաբուրի տղէն» հեքիաթում կիրառվել է ածականական «սուր» իմաստով, օրինակ՝ *...բիրադի գլխէ գլուխ էնպէս արծլի չարիւեր էին շինել* [5, 58]:

3. Ժամանականիշ **եսնաուոր** մակբայը «Ետի օրը, հետագայում, ապագայում» [6,Ա,375] իմաստով, գրաբարյան«աուորս յետինս» կազմության բառայնացումն է, որին հատուկ է ապառնի ժամանակաձևերին կապակցվելը, օրինակ՝ *.....ու չեղնի թէ յեսնաուոր իմ հացս իլէ ու անունս կոտրէ* [5, 3]:

Շիրակի խոսվածքին բնորոշ են նաև մի շարք դարձվածքներ, որոնք հիմնականում վերաիմաստավորված բայական բառակապակցություններ են, որ վերագրվում են անձնանիշ գոյականներին, օրինակ՝ **կէծակի զարկած դառնալ** դարձվածքը «Մաստիկ զարմանալ, ապշել հանկարծակիի գալով» իմաստով [6, Գ, 71] բնութագրում է թագավորի հրամանը լսող ռանչպարին «Ռանչպարի տղէն» հեքիաթում. *«Ռանչպարը էս որ իմացաւ, կէծակի զարկած դառաւ...»* [5, 4]:

Դարտը կապուտ էր դարձվածքը «Նպատակը ուրիշ լինել» [6, Ա, 315] նշանակությամբ է գործածվել «Ռանչպարի տղէն» հեքիաթում. *«Հրմա իրան փորի ցավը ուրիշ էր – դարտը կապուտ էր»* [5, 3]: Հեքիաթներում հետաքիթ է դարձվածքը դարձվածքով բացատրելու

հանգամանքը, որի արդյունքում կիրառվում են հոմանիշ դարձվածներ՝ խոսքը դարձնելով ավելի պատկերավոր և հասկանալի:

Արև բաղադրիչով դարձվածքները բարբառներում բազմաթիվ են, որոնք հիմնականում կապվում են գեղեցիկի, լուսավորի, կյանքի և մահվան հետ, օրինակ՝ *արև ալ, արև անել, արև անցնել, արև աչքեր, արև առնել, արև հասակ, արևեն հանել* և այլն [6, Ա, 123]: Սակայն **արևը երդիկից թռել** դարձվածքը բառարաններում վկայված չէ, այն կիրառվել է «Ռանչպարի տղեն» հեքիաթում՝ «եղածը եղած է» դարձվածային իմաստով, ինչպես՝ *...հրմա էլ ի՞նչ օգուտ, արևն երդիկիցը թռել էր, էղածն էղած էր* [5,10]: Բազմաթիվ են նաև **ջուր** բաղադրիչով դարձվածքները, որոնցից վկայված չէ նույն հեքիաթում կիրառված **ջրով ջաղաց** կայուն արտահայտությունը՝ «նույնը լինել» նշանակությամբ, օրինակ՝ *... մնացած քառասուն ջառիէքին էլ տեսան՝ որ բիրադի են ջրով ջաղացն են* [5, 15]: Այս շարքում առանձնանում է «Բաղդաւոր տղայ» հեքիաթում կիրառված **բերնին գողի քար դիպած** արտահայտությունը՝ ասացողների *սասած մարդու պէս մնալ* մեկանաբնությամբ [5, 21]:

Բայական արտահայտությունների մեջ առանձնանում են թագավորներին ողջունելու ձևերը: Սրանցից **թամալլահ անել** «ողջունել» իմաստով դարձվածքը բառարաններում վկայված չէ. այն կիրառվել է «Ռանչպարի տղեն» հեքիաթում, ինչպես՝ *...ռանչպարի տղեն օխտը տեղ թամալլահ էրավ* [5, 7]:

Չվկայված փոխառությունները հասկանալի են լինում խոսքում, ինչպես՝ **տաւարճուղ** բառաբարդումը նշանակում է «տավարած» օրինակ՝ *Մէկ քիչ ճամբու պաշար դրին տաւարճուղները, կապին շայակները...* [5,15]: **Ումուզ** նշանակում է «ուս»՝ «Մորթին քցեց ումուզին ու ուրախ-ուրախ ընկավ ճամբայ գնաց տուն» [5, 51]: **Արթղ** նշանակում է «հերթով», օրինակ՝ *Տղեն արթղ պատմեց* [5, 51]:

Բարբառային բառերը, պատկանելով տարբեր խոսքի մասերի, ունեն բառակազմական տարբեր արտահայտություններ, որոնցում ինքնատիպ դրսևորումներ են հանդես գալիս բառաբարդումները և ածանցումները՝ հաճախ ընդմիջարկված օտարաբանություններով:

Ուսումնասիրելով հեքիաթների բառապաշարային միավորների իմաստաբանությունը՝ պարզ դարձավ, որ ժողովրդական մտածողության պարզաբանման բանալիները թաքնված են ժողովրդական ստեղծագործությունների մեջ: Բարբառային բառերը քննելով՝ բարբառագիտական բառարաններում հաճախ էինք հանդիպում դժվարությունների, քանի որ բառերի մի սովոր խումբ

գրառված չէ և կարող է լուսարանման: Ուստի առաջարկում ենք հայ բարբառագիտությանը զբաղվող մասնագետների ձեռնամուխ լինել այդ շնորհակալ գործին:

ИЗУЧЕНИЕ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ, ХАРАКТЕРНЫХ ДЛЯ ШИРАКСКОГО ГОВОРА КАРИНСКОГО ДИАЛЕКТА

Торосян Г. А.

Анализ диалектного словаря показывает, что некоторые диалектные слова характерны только для каринского диалекта. Они выражают языковое мышление, образ жизни и повседневную жизнь людей, говорящих на этом диалекте. На основе лингвистического изучения этих слов мы классифицировали их на семантические группы в зависимости от того, к какой части речи они относятся.

1. Существительные - слова, обозначающие людей и предметы, географические названия.
2. Прилагательные - слова, характеризующие существительные, обозначающие людей и предметы.
3. Глаголы - действие, требующее подлежащее, обозначающее человека.
4. Наречия меры и времени.

Единичные словообразования, сохранившиеся в каринском диалекте, иногда являются фонетическими вариантами слов. Параллельно существуют также варианты, содержащие синонимичные компоненты.

Ключевые слова: сказка, словарный запас, народное мышление, композиция, связность, анализ, слова, обозначающие людей и предметы.

EXAMINATION OF THE DIALECTAL WORDS SPECIFIC TO THE SHIRAK'S KARIN DIALECT

Torosyan G. A.

The analysis of the dialectal dictionary shows that a number of dialectal words are typical only of the Karin dialect. They express the linguistic thinking, lifestyle and everyday life of the people speaking in this dialect. Based on the linguistic examination of those words, we have classified them into semantic groups mentioning the part of speech they belong to:

1. Nouns - words denoting persons and objects, names of locations.

2. Adjectives - words characterizing nouns that denote persons and subjects.
3. Verbs - actions that require a subject denoting a person.
4. Adverbs of manner and time.

The sporadic word formations preserved in the Karin dialect are sometimes phonetic variants of words. Parallel to these words, there are also variants containing a synonym component.

Keywords: fairy tale, vocabulary, folk thinking, composition, combinability, analyse, words denoting persons and objects.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղայան Է. Արդի հայերենի բացատրական բառարան: Երևան: «Հայաստան» հրատարակչություն: 1976: 1618 էջ:
2. Աճառեան Հ. Հայերեն գաւառական բառարան: Թիֆլիս: «Էմինեան ազգագրական ժողովածու» հրատարակութեամբ: 1913: 1178 էջ:
3. Բառնապան Ջ.: Կարնո բարբառի խոսվածքներին անդրադառնալու մի փորձ: էջ 112: <http://shirak.asj-oa.am/290/1/109-112.pdf>
4. Գևորգյան Լ. Շիրակի տարածքի խոսվածքների քերականական զուգաբանությունների փոխհարաբերությունները: //ՇՊՀ գիտական տեղեկագիր: N 1, պրակ Բ: 2016: էջ 19-27:
5. Փշրանք Շիրակի ամբարներից: Հ. Ա: Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ: «Էմինեան ազգագրական ժողովածու» հրատարակութեամբ: 1901: 338 էջ:
6. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան: Երևան: «Գիտություն» հրատարակչություն: Հ. Ա: 2001: 454 էջ: Հ. Բ, 2002, 886 էջ: Հ. Գ, 2004, 1312 էջ: Հ. Դ, 2007, 1764 էջ: Հ. Ե, 2008, 2182 էջ: Հ. Ջ: 2010, 2586 էջ: Հ. Է: 2012: 2771 էջ:
7. Մկրտչյան Հ. Կարնո բարբառը: Երևան: «Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի» հրատարակչություն: 1952: 93 էջ:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Թորոսյան Գ. Ա. - հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի
 Ջրաշեն համայնքի միջնակարգ դպրոց
 Էլ. փոստ՝ kharatyangoharik@mail.ru

Տրվել է խմբագրություն 25.10.2019